

Владимир Вучковић

Академија БИА Републике Србије – Србија

e-mail: matinski.1@gmail.com

Небојша Ранђеловић

Правни факултет Универзитета у Нишу – Србија

e-mail: necer2611@yahoo.com

ЕПИСКОП НИШКИ ДР ЈОВАН ИЛИЋ У ДОКУМЕНТИМА СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

Анстракт: У чланку је дата анализа личности и дела епископа нишког др Јована Илића кроз документе служби безбедности. Документи су сакупљени у досијеу владике Јована, Архива УДБ-е, Одељење у Нишу, који је предат Архиву Србије 25. 12. 2007. године. Сложени хронолошки, у чланку су, уз анализу, дати и хронолошки и тематски. Они указују на личност епископа Јована, као непоколебљивог борца за очување вере и противника свих аномалија режима, али дају и широку слику времена у коме је епископ Јован живео и радио. Грађа је у чланку разврстана на делове који се хронолошки поклапају са раздобљем Краљевине Југославије, временом окупације, постокупационим временима учвршћивања новог режима, и временом од краја педесетих година XX века до упокојења владике Јована.

Кључне речи: Владика Јован, епископ нишки, служба безбедности, Српска православна црква.

I

Личност епископа нишког др Јована Илића, са свим својим слојевитим и комплексним атрибутима, изазивала је пажњу аутора, биографа, теолога, али и политичара, државних функционера (домаћих и страних), окупатора и ослободилаца, понајвише, чини се припадника служби безбедности свих режима у којима је живео. Родословно стабло епископа Јована указује на знамениту породицу, која је давала крају у коме је живела, али и читавој регији, па и целој нацији заслужне и угледне чланове и националне посленике.

Др Јован Илић, како бележе пиротски летописи и сачувана сећања, потиче из познате височке породице „Лилћини“. Његов најстарији, у предању познати предак био је деда Лилка – Илија Карапанчић,¹ по коме је породица добила име „Лилћини“, а затим

¹ Презиме Карапанчић присутно је у источним крајевима које насељавају Срби, али га има и на западним странама, у Крајини, Далмацији, Босни, негде у пуном облику, негде без суфикса „ић“. У Неготинској крајини XVIII и XIX век су обележили обор-кнезови (обер-кнезови) Карапанчићи, бератлије, а расељени делови породице дошли су и до Темишвара и других делова Угарске, са дариваним племићким дипломама под иманом „од Карапанчић“. Може се претпоставити, сходно карактеристичности презимена и виђености припадника овог рода, да и потоњи „Лилћини“ имају везе са овим великим родом везаним пореклом за источну Србију.

и презиме Илић.² Историчари помињу Лилку међу побуњеним Височанима давне 1836. године, када је у читавом пиротском крају избила велика буна због несносних намета турског ајана и грчког митрополита.³ Илија – Лилка Карапанџић је имао четири сина: Петра, Апостола, Антанаса и Саву⁴. Петар је још за време турске владавине одржавао тајне везе са свим истакнутим националним борцима. 1867. године постао је први даскал у новооснованој нишорској школи. Касније је прешао у чувену школу у Росомачу и тамо унео предметне новине: катихизис, земљопис и историју. Међу ђацима био је и његов брат Апостол о коме је каснији росомачки учитељ Ваца Нејковић писао да је „врло педантан и одличан ђак у школи”. О даљем школовању најмлађег Илијиног сина пиротски прота Љубомир Антић пише: „Пошто је свршио пет разреда основне школе Апостол оде у манастир те изучи часловац и псалтир и на молбу сељака постане учитељ у Рсовцима. У Рсовцима се ожени Марушом, с којом је имао у браку три сина Јордана, Перу и Ђорђа.” Након ослобођења од Турака, почетком 1878. године Петар и Апостол, као угледни национални посленици, били су позвани да буду чланови међународне комисије за утврђивање границе. Својим способностима и дипломатском вештином успели су да убеду комисију да 16 старопланинских села остану у саставу Србије, упркос Берлинском уговору по коме је одређено да припадну Кнежевини Бугарској. Велика дипломатска победа донела је породици Лилћиних велики углед али и нове, много важније животне позиве. Петар је постао кмет општине дојкиначке и први народни посланик за срез височки, док се Апостол, по писању проте Антића, прихватио бројних народних обавеза у Пироту и околини.⁵

Апостолов син Јордан, потоњи владика Јован, рођен је у селу Дојкинџима 27. децембра 1883. године. Основну школу завршио је у родном месту, а гимназију у Пироту. После четвороразредне гимназије завршио је Богословију у Београду 1902. године. По завршетку Богословије био је осам година учитељ у пиротским селима Завоју, Дојкинџима, Каменици и Рсовцима. У чин ђакон рукоположен је 25. априла, а у чин презвитера 27. априла 1911. године, од стране епископа нишког Доментијана, када је и постављен за пароха у селу Рсовцима. Као парох рсовачки отишао је на студије у Швајцарску 1913, и завршио Старокатолички богословски факултет у Берну. За време Првог светског рата, тада високо образовани богослов, Јордан Илић се бринуо о васпитавању избегле српске деце у Нојштателу. После рата вратио се на своју парохију, да би убрзо отишао на докторске студије у Швајцарску. Докторирао је у Берну 1921. године, а потом је постављен најпре за референта Светог архијерејског синода, а потом за секретара. На овом положају остао је све до 5. децембра 1925. године, када је изабран за епископа захумско-херцеговачког. Протојереј Јордан Илић замонашен је у манастиру Раковици, добивши име Јован. Хиротонију протосинђела Јована извршио је 21. марта 1926. године у Саборној београдској цркви патријарх српски Димитрије са епископима бачким Иринејем и рашко-призренским Михаилом. За време његовог управљања овом епархијом издата је Споменица епархије захумско-херцеговачке. После смрти епископа браничевског Митрофана, епископ Јован изабран је за епископа браничевског 1931. године, где је провео две године. У Браничеву је владика Јован спровео црквену организацију на основу новог црквеног Устава, покренуо Браничевски весник, основао верско-добротворна старатељства и основао неколико црквених хорова. За његово време

2 Владика Јован Илић – живот, дело и поуке (2016) 9.

3 Исто

4 О Илијином сину Сави нема много података. Претпоставља се да се тако звао, а недостатак података говори да је кратко живео.

5 Владика Јован Илић – живот, дело и поуке (2016) 9.

довршено је неколико нових храмова и парохијских домова и започето подизање неколико нових храмова и црквених објеката. Када је епископ нишки Доситеј изабран за митрополита новоосноване Загребачке епархије, епископ Јован је 1933. прешао у Ниш.⁶

II

Као епископ нишки др Јован Илић је дао пун допринос развоју епархије, али и шире друштвене заједнице. Његово дугогодишње столовање у Епархији нишкој, са биографског становништа, превазилази оквире не само једног научног чланка, већ и једне обимне монографије. Као илустрација његовог плодног рада може се узети пар података: за време епископа Јована у Нишу је подигнут Епископски конак, живописана Саборна црква, довршен и подигнут велики број парохијских храмова, организована верско-добротворна старатељства и посвећена велика пажња богословским часописима који су излазили пре Другог светског рата.⁷ Уз све то био је и посвећен писац. Као доктор теологије и швајцарски ђак објављивао је своје радове у многим домаћим и страним теолошким, али и часописима ширег научног опсега. Но овај аспект личности владике Јована доступан је јавности кроз широк спектар објављене литературе. Оно што није било доступно јавности јесте личност владике Јована посматрана кроз призму извештаја служби безбедности, насталих њиховим оперативним радом. У његовом досијеу УДБ-е, а потом Ресора државне безбедности, прикупљени су извештаји и анализе безбедносних служби Краљевине Југославије, окупационих власти, ГЕСТАПО-а, ОЗНА-е, УДБ-е.⁸

Иако, по природи свог позива, свештена лица и црквени великодостојници не би смели да буду политички обележени, у помињаним документима владика Јован је био сматран за политички блиског Демократској странци.⁹ Али такође, поменути документи, указују и на то да је био јако близак и са Драгишом Цветковићем.¹⁰ Засведочено је да се у неколико кризних животних ситуација нашао Цветковићу на услузи (нпр. приликом развода брака) и да га је узимао у заштиту од напада усмерених ка Цветковићевом раскалашном животу и богаћењу.¹¹ У конкордатској кризи, међутим, уз непомућене пријатељске односе били су на различитим странама.¹²

У анализираним документима нема података какав је однос владика Јован имао према догађајима од 27. марта 1941. године. На основу његовог односа према влади Драгише Цветковића, али и каснијем односу према окупационој влади генерала Милана Недића, може се закључити да владика Јован није био склон одобравању било каквог авантуризма у политици и у управљању државом. Окупацију је дочекао са народом и уз народ. Забележено је да је био јако цењен од патријарха српског Гаврила Дожића.

6 Сава, епископ шумадијски 1996, 248, 249.

7 Исто

8 Управа државне безбедности, колоквијално скраћено УДБА; Одељење за јавну безбедност Министарства унутрашњих дела (Уредба о устројству Министарства унутрашњих дела од 8. маја 1919. године), Одељење за државну заштиту (Решење министра унутрашњих дела од 23. децембра 1920. године), Прво одељење у оквиру Министарства унутрашњих послова (Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. године и Уредба о уређењу Министарства унутрашњих послова од 25. јула 1929. године); GESTAPO – Geheime Staatspolizei, Државна тајна полиција у Трећем Рајху, изузета од судске и контроле других државних органа; ОЗНА - Одељење за заштиту народа.

9 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

10 Исто

11 Ранђеловић, Вучковић 2018, 598.

12 Исто

Анализирани документи говоре да је био близак режиму Милана Недића и да је био један од првих потписника Недићевог Апела српском народу.¹³ У тим временима био је члан Синода и близак сарадник митрополита скопског Јосифа Цвијовића, али је неговао добре односе и са бугарским егзархом Стефаном. Везу је одржавао преко свештеника Методија који је до рата обављао свештеничку дужност у Нишу. На другој страни, према истим документима, његови поступци за време окупације могли су се окарактерисати као патриотски и усмерени ка бризи за опстанак народа у тако тешким временима и заштити појединаца, којима је претила елиминација од окупационих власти. На почетку рата био је близак покрету Косте Миловановића Пећанца, са којим је одржавао контакте преко свештеника, чланова тог покрета, да би касније постао близак са покретом Драже Михаиловића, односно са Југословенском војском у отаџбини. Сарадњу са овим покретом је одржавао преко капетана Мирка Ћирковића, команданта Чегарског равнорског корпуса и потпуковника Александра Видановића, команданта Нишавског корпуса.¹⁴

Према сведочењу проте Животе Јанковића,¹⁵ који је у то време био ђакон, свој блиски однос са Недићевим режимом владика Јован је користио за помоћ народу и спасавање угледних грађана, којима је претила елиминација од стране окупационих власти. Када су немачке окупационе власти затвориле већи број угледних грађана из Ниша, владика Јован је интервенисао код Немаца. Немци су тражили гаранцију за та лица од владике, он је гаранцију дао и сачинио списак лица за која гарантује и чије ослобођење тражи. Списак је окупационим властима у Нишу однео ђакон Живота Јанковић.¹⁶ Према наведеним изворима забележена је оцена ГЕСТАПО-а, по којој је др Јован Илић „по мишљењу генерала Гарнера једини бискуп који долази у питање за активан рад“.¹⁷ Пред сам крај окупације владика Јован је пружио помоћ и Драгиши Цветковићу да преко Бугарске емигрира у Турску, а потом у Француску.¹⁸

III

Судећи према документима који се налазе у УДБ-ином досијеу владике Јована, са сигурношћу се може закључити да су службе Нове Југославије са далеко већим интересовањем пратиле владика Јована, но што су то чинили ГЕСТАПО и службе у окупираној Србији. Анализирани документи указују да је епископ нишки одмах након окупације и постепеног учвршћивања положаја нових власти, обележен као противник новог режима. Владика Јован је својим иступима, како на Светом синоду, тако и на богослужењима и међу народом и сам нескривено показивао антипатије према новом режиму. Већ на првој послератној седници Светог архијерејског синода, на којој се дискутовало шта црква да уради и како да се односи према новој ситуацији, владика Јован је након свог излагања закључио да за цркву наступају тешки дани и да треба да се припреми за то говорећи: „Црква треба да се припреми за све догађаје који могу да наступе. Познати су принципи по којима се данас влада. Пошто се не иде редовним

13 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

14 Исто

15 Када је почео рат, ђакон Живота Јанковић склонио се са породицом у манастир Св. Роман. Убрзо потом вратио се својој кући у граду, али су тамо већ били усељени немачки војници. Живота Јанковић се пожалио владици Јовану и његовом интервенцијом, војници су се иселили из ђаконове куће.

16 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

17 Исто.

18 Рањеловић Вучковић 2018, 604.

путем, можемо се надати свему. Када ће то бити не зна се, и зато се треба припремити“.¹⁹

Извештаји оперативаца и доушника ОЗНЕ, а потом УДБ-е говоре да се владика Јован у свим ситуацијама чврсто држао својих ставова и убеђења, без обзира што је знао да је под присмотром и на нишану служби. Тематски различити документи, разврстани су хронолошки, па је њихов приказ са коментарима у овом чланку такође дат хронолошки.

За време литургије октобра 1945. године, владика Јован и свештеник Радомир Антић су помињали краља Петра II Карађорђевића. Том приликом је настала гужва у цркви јер су „омладинци и радници“²⁰ на челу са Добрилом Перовић протествовали код владике Јована. Владика им је одговорио: „Ви сте власт, забраните нам да то радимо, па ми онда нећемо“.²¹ У то време, епископ нишки је, без обзира на притиске, био активно укључен у дипломатске активности Светог синода (нпр. приликом дијалога са делегацијом московског патријарха око питања јурисдикције над Чешком православном црквом).²²

Следећи извештај од 8. маја 1946. године (тада је владика Јован освештао цркву у селу Крушевици код Крушевца) бележи његову беседу у којој је поручио: „Све је пролазно и ово ће проћи. Ово данашње време је време када се свештеници убијају и прогањају“. Забележено је још и то да су дочек владике Јована организовали „реакционари“ Сотир Дунда и Гордана Микетић.²³ Два месеца након тога, бележи се у документу, владика Јован је на празник Рођења Светог Јована крститеља одржао беседу: "Наша деца биће васпитана ако поред школског и домаћег имају и верско васпитање. Све до данашњег дана у школама је била веронаука без које се не може замислити [овде нејасан текст] и оне су српском народу дале велики број патриота, великих државника, ваљаних трговаца, земљорадника и одличних војсковођа. Само вером у Бога надахнуте војсковође могу бити добри и одани народу. Данас нам школа не пружа важну страну васпитања. И ми у данашњим приликама страшне душевне депресије када су нам срца ојађена и душе измучене, дужни смо да наш духовни живот уздигнемо на достојну висину, што већем препороду. Данас се много говори о обнови земље, али не састоји се [обнова] само у економској обнови - духовна - најважнија је запостављена. Пре 150 година, у доба Француске револуције покушали су да народ отргну од вере, избацили веронауку из школа, али су се нашли људи који су одлучно устали у одбрану вере јер су знали да се без ње васпитање у школама не може замислити. Обраћам се мајкама - учите децу да воле и поштују Бога јер ће само тако да постану добри грађани. Употпуните деци оно што им у школи ускраћују. Не дозволите вашој деци да буду у друштву оних

19 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

20 „Омладинци и радници“ је био омиљени еуфимизам тадашњих власти за инструиране активисте Комунистичке партије, под контролом службе безбедности, који су организовано, насиљем растурали манифестације које би биле окарактерисане као „реакционарне“. Можда о томе најбоље сведочи Драгољуб Јовановић у својим „Поличким успоменама“, који је и сам, иако припадник народног фронта, због свог грађанског и демократског опредељења био жртва прогона.

21 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

22 Делегација московског патријарха је 18. марта 1946. године је пред Синодом СПЦ у Београду изнела свој став по питању јурисдикције над Чешком црквом, приликом чега се у синоду приступило дискусији. Владика Јован је одао признање митрополиту Јосифу што је приступио правилно и изнео питање пред епископат и Синод. Он налази да би за православље наша јурисдикција у Чехословачкој била кориснија с обзиром на досадашње резултате, али да прихвата решење епископата.

23 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

који су штетни по њихово верско васпитање. Контролишите ваше дете, исправљајте оно што научи супротно чему га учите. Будућност српског народа лежи у духовном препороду целог народа и ми, вашњи духовни оци широм целе Србије водимо велику свету мисију да српском народу пружимо духовну обнову која ће донети спас српству у будућности.²⁴ Отприлике у исто време (датум у документу није прецизан), владика Јован се у духу своје беседе осврнуо и на укидање веронауке, правећи паралелу са фундаменталним грешкама Француске револуције, које су касније биле узрок реакције и тектонских поремећаја у држави. Сличан став бележи и следећи документ у коме стоји: „У цркви Светог Николе, на дан 19. августа 1946. године, владика Јован је, између осталог, рекао: "Окупљамо се око ових рушевина да бисмо дали одушка свом православном и националном расположењу. Без вере у Бога не може бити стварног живота и стваралачког рада, не може постојати држава, нити може бити морала. Било је одувек људи који су се борили против вере, али је из те борбе црква увек излазила као победник. Нама је да не будемо гори од оних који су раније живели, да бранимо своју националност и веру па макар и по цену живота"²⁵

У наредном документу, од априла 1947. године, се бележи иступање владике Јована на седници Синода. Његови коментари нису имали политичку конотацију, већ су се тицали административних послова Синода и Устава СПЦ, али је документ занимљив сам по себи, јер указује на чињеницу да је УДБ-а имала своје сараднике и у редовима самог Синода.

Следећих неколико докумената говори о односу владике Јована према остацима Равногорског покрета и политичкој емиграцији. О односу према равногорском покрету говоре два различита документа од фебруара 1948. године. Тада је изведен на суд Милан Миловановић, припадник Равногорске организације и осуђен на смрт. Криле су га монахиње у манастиру Мрзеници код Крушевца, са чиме је, према извештају УДБ-е, био упознат и владика Јован. У једном од докумената стоји: „До 1948. године, у манастиру Мрзеници сакриван је Милан Миловановић, војник Југословенске војске у отаџбини под покровитељством свештеника Драгослава Вељковића. Владика Јован знао за то и дао је благослов.“²⁶

О сарадњи владике Јована са политичком емиграцијом сведоче документи који се тичу контаката са Андријом Лончарићем, преко кога је успоставио везу са Драгишом Цветковићем. Фебруара 1948. године, како стоји у документу, владика је контактирао са убаченим агентом Андријом Лончарићем који му је пренео поруку Драгише Цветковића у којој тражи да га владика информише о стању у земљи. Владика Јован је на састанку са Лончарићем био затворен и неповерљив, али није одбио да се види са њим. То није пријавио и саслушаван је у УДБ-и за Србију децембра 1948. године. Одбио је да потврди наводе Лончарића „под изговором да се не сећа таквог случаја, нити да познаје Лончарића који је суочен са Јованом по овом питању“.²⁷ Да је контакт остварен, међутим, сведочи документ у коме је забележена порука владике Јована Драгиши Цветковићу „да сви буду сложни, а да се црква која не води неку специјалну борбу против комуниста стара да сачува народ па да ће га предати политичарима целог и компактног када се буду вратили у земљу и да ће од њих зависити оће ли умети и даље да га чувају“. У документу даље стоји да је владика Јован са ниподаштавањем говорио о новим

24 Исто

25 Исто

26 Исто

27 Исто

властима: „Све су на власти балавци и неуки људи, бивши козари су заузели највише положаје у војсци. Тито је руски агент.“²⁸

IV

Следећи скуп докумената тиче се периода рада владике Јована од средине педесетих година XX века, па до његовог упокојења 5. фебруара 1975. године. Поред сведочења о епископовом раду и начину на који је УДБ-а пратила његов рад, ови документи су и сведочанство о односу комунистичких власти према Српској православној цркви уопште и према самој вери као сметњи „идејне изградње радног народа“. Неке описане ситуације имају и гротескни карактер, али су и верна слика наопаког спровођења партијских директива неуких, али правоверних партијских активиста.

Закључак УДБ-е, према извештајима из 1954. године, је да се владика полако повлачи и ограђује од јавних наступа. Коментарише догађаје, како стоји у извештајима, само у ужем кругу, постаје неповерљив према околини, а обазрив у јавним наступима. Почиње чак и да показује интересовање за приближавањем новим властима. Пар година касније (извештај од 8. августа 1957) оперативци УДБ-е су покушали да компромитују владика Јована, тако што су његову кућну помоћницу усмеравали на љубавну везу за владикиним братом Ђоком. Она је морала по задацима УДБ-е да пристане на тако нешто како би на крају био компромитован владика, у чијем би се стану или канцеларији све то дешавало. Циљ је био да се владика представи као обичан подводич, што би се искористило у пропагандне сврхе.²⁹ Нису забележени резултати овог подухвата, што указује да је замисао УДБ-иних оперативаца пропала.

Од 12. до 28. августа 1957. године, према УДБ-ином извештају, дешавала се занимљива ситуација у селу Подгорцу код Крушевца. Свештеник Љубодраг Петровић из овог села кренуо је са организацијом верске наставе и образовао хор при цркви, што није промакло локалним активистима партије. Одмах је то дојављено централу УДБ-е у Нишу, која је у договору са месним властима ову активност свештеника Петровића окарактерисала као „непријатељску“. Настојања свештеника Петровића да „духовно освежи народ“ добило је квалификацију политичког организовања. Локални партијски активиста из села Подгорца, коме није забележено име, том приликом је рекао свештенику Петровићу: „Ми идемо ка томе да се народ одрекне свега тога а ти ћеш сада то да оживљаваш. То не може“. Секретар Месног комитета КПЈ Подгорца отишао је у својим изјавама најдаље када је приликом прославе нове 1958. године чланове хора и слушаоце верске наставе назвао „бандом и друштвеним шљамом“.³⁰ Пар месеци касније, Владика Јован је добио акт из парохије Бошњачке, архијерејског намесништва Лебанског (заведено у нишкој УДБ-и под бројем 12 од 25.3.1958), који, у ствари, представља извештај о понашању комунистичких власти према цркви и пропаганди коју власт спроводи преко просветних радника. У акту стоји: „Не бирају се средства да се верни одврате од вршења верских обреда, антирелигиозна пропаганда је у пуном јеку. Од стране представника народне власти врши се притисак на верне да са вршењем верских обичаја престану и то не само они који су запослени, већ и њихови родитељи. Костадин Николић из Доњег Врановца престао је да прима свештеника јер ће сина да му отпусте из службе. Од стране просветних радника притисак на ђаке је страхан – поред

28 Исто

29 Исто

30 Исто

предавања у школама, прети се ђацима разним казнама. Одређују се ђаци „агенти“ да мотре на остале и обавештавају наставнике. Учитељи у В. Вајловцу наредили су деца да не смеју да прилазе свештенику када се код куће затекну приликом свећења водице. Никола Даниловић, учитељ у Пертату наредио је ђацима да прве посне недеље неизоставно дођу у школу ради пријема доручка, само да се који од ђака не би причестио. Ове године изведена је светковина прославе у цркви, па су декламовали осмогодишњи ђаци из Бошњаца Драган Ђорђевић и Никола Станковић. Због тога су кажњени смањењем оцене из владања. Учитељ Раде Кривокапић Драгана је тукао батинама, а учитељ Божа Николић је Николи одузео песмарицу о Св. Сави коју је издао Св. архијерејски синод. И ове године је радио домаћички течај за одрасле девојке којима су руководили просветни радници. Приликом предавања говорено им је да не верују у Бога, не иду у цркву. Нарочито им је наређено да не сме ниједна да изостане прве недеље Часног поста, а то само због причешћа.³¹

Анализирани документи указују и на непријатности и догађаје које је доносила свакодневица. Они су ревносно бележени, тада као резултат „будности“ службе. Сада, као архивски материјал, представљају слику лица и наличја комунистичког режима.

Према извештају датираном на 13. новембар 1962. године, владика Јован је пошао на славу код адвоката Слеччевића који је живео у близини нишке Основне школе „Вожд Карађорђе“. У пратњи владике били су свештеник Гагулић и ђакон Цинцаревић. Када су ђаци ове школе видели владика и његове пратиоце повикали су: „Уа баксуз“! Остало је забележено да је владика непосредно након тога изјавио: „Ово ме је посебно депримирао. Гледао сам да се спасим бруке и дочепам авлије адвоката Слеччевића. Читав сат нисам могао да се смирим“. Ово је био само наставак политике наставника нишких школа који су учили децу да се на овакав начин опходе према свом првојерарху. Неколико дана пре тога, на дан његове крсне славе Св. Димитрија разбили су му прозор. Када је затим пролазио поред Основне школе „Учитељ Таса“ деца су изашла на прозор и викала на њега. „Почела су да вичу на мене ко да сам курјак“ изјавио је том приликом владика. У исто време када се ово дешавало у Нишу, владика је имао и непријатности поводом реализације идеје о градњи цркве у Ђунису. Обавештен је да Комунално предузеће из Крушевца није одобрило потребне дозволе за градњу уз образложење да нема потребе за новом црквом јер већ постоји стара, а ту близу је и манастир, тако да задовољавају потребе верника. Да је акција усаглашена између локалних органа власти може се видети и по забрани Верске комисије из Крушевца која је истог мишљења да нема никакве потребе за градњом цркве.³²

Сличан догађај, који слика тадашњи однос власти према цркви, десио се у Прокупљу. У извештају датираном на 14. 10. 1962. године стоји да је, поводом празника Покрова Пресвете Богородице, владика Јован посетио Прокупље. Свештеници Танасијевић и Бићанин били су задужени за дочек владике (од УДБ-е у Прокупљу обојица означени као „непријатељи“). Милица Тротер, члан СКЈ из Прокупља чула је на улици како свештеник Танасијевић разговара са једним верником поводом доласка владике и у писменој форми доставила одељењу УДБ-е у Прокупљу: „Свештеник Танасијевић се на улици обратио вернику Миљковић Божидару питањем да ли зна да долази владика? „Дођи и обавести“ - рекао му је свештеник“. Руководиоци Народно-ослободилачког одбора Прокупља одбили су да приме владика који им се уредно најавио. Тог дана су сви руководиоци Прокупља „били ван града“. Владика није успео да пронађе ниједно лице из ових структура Прокупља јер су баш сви „били на терену“.

31 Исто

32 Исто

Очигледно је да нису хтели уопште да разговарају са владиком, најревносније реагујући на пропаганду о томе да је „владика Јован непријатељ новог поретка и власти у Југославији“.³³

Пар месеци касније, тачније од 30. марта до 1. априла 1963. године, владика Јован је боравио у Врању. Том приликом је забележена његова беседа у којој је направио осврт на своје држање под окупацијом: „За време окупације приличан број свештеника имао је добро држање, али је било и такво време да се морало одредити за једну страну. Ја сам морао одлазити и код немачког команданта у Нишу да би молио за неке виђене људе из Ниша који су били хапшени, а то исто и код бугарског команданта када се радило о лицима из пиротског краја одакле сам родом. Мој овакав однос са њима могао је различито да се протумачи, али да се после ослобођења ово имало у виду и да нисам имао проблема са новим властима“. Бележећи детаље епископовог боравка у Врању, оперативци УДБ-е су забележили и да је за време овог боравка био у друштву намесника Милана Јовановића и свештеника Живојина Јовановића који су, према њиховим подацима, непријатељски настројени.³⁴

V

Претходно наведени извештаји представљају целовиту слику односа власти и окружења према епископу Јовану и цркви, кроз проблеме које је доносила свакодневица. Но, документи који садрже извештаје о односу владике Јована према државним органима и државних органа према њему, као и документи који садрже његово виђење стања унутар саме црквене организације, дају потпуну слику читавог времена у коме је владика деловао па су, за потребе научног истраживања можда најзначајнији.

Иако је, по свему судећи, владика Јован знао да ће његови стални апели властима остати без одговора, он је неуморно тражио заштити и слао захтеве да се обустави, најблаже речено, непријатељски однос према цркви. Можда је најбоља илустрација за то његово писмо Александру Ранковићу од 20. јуна 1957. године у коме каже: „Аграрном реформом одузет је посед манастиру Светих Архангела у Изатовцу, а требало је - по том истом закону - да се врати 10 хектара. Манастиру Крупцу код Пирота остављено је мање од 10 хектара, манастиру Темска остављено је само 7 хектара. Ништа мање гора ситуација није ни у манастиру Сињачком, где је - додуше - остављено 10 хектара, али су сељаци из села Сињца сву имовину заузели“.³⁵ Исте године забележено је и да се свештеник из села Орљана жалио владика Јовану на тешко материјално стање. Наводећи да се народ под притиском нових власти и јаке пропаганде скоро у потпуности одвојио од цркве годишње има само 10-12 крштења и 4-5 сахрана, тако да живи у потпуној материјалној беди. Због тога је од владике тражио било какву помоћ.³⁶

На другој страни, владика је отворено исказивао своје противљење кадровским решењима у самој цркви, конкретно у њеном врху. Годину дана након његовог писма Александру Ранковићу, за српског патријарха је изабран Хранислав Ђорић, у монаштво Герман. Као сведоче УДБ-ини извештаји владика Јован је био незадовољан овим избором. За патријарха Германа је говорио да је „агент УДБЕ“, да се предао и уопште је

33 Исто

34 Исто

35 Копија писма се налази у досијеу владике Јована. Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

36 Исти документ.

имао крајње негативан став према њему.³⁷ У извештају УДБ-иних оперативаца, који је сачињен баш у то време, за владика Јована стоји да је „непријатељски иступао према поретку“, али да полако мења ставове према властима, да „у јавним наступима не иступа више непријатељски - у контактима са представницима власти није више категоричан“. На крају се ипак закључује да је „у суштини непријатељ постојећег поретка“.³⁸ Без обзира на блаже ставове у јавним иступима, за службу безбедности владика је и даље био предмет оперативног рада првог реда.³⁹

Забележен је и став владике Јована у време процеса доношења устава СФРЈ из 1963. године⁴⁰: „Југословенска стварност и брзи развитак свих грана народно-државног живота наметнуо је доношење новог устава који се конструише према потребама и искуству момента и стадијума изградње друштва. Можда би у устав могло мало конкретније унети и одредбе о правима и положају наше цркве, да се не би сутра појављивала погрешна тумечења извесних одредаба. О томе ће свакако и званична црква дати свој предлог.“⁴¹

Шездесете године, када су датирани наведени документи, донеле су у друштво новине, и осећај да чврста стега комуниста попушта. Слика прославе Ускрса 1966. године у Нишу која се налази у једном од докумената (та појава је од УДБ-е оцењена као забрињавајућа) иде у прилог наведеној тврдњи: „Више млађих људи него прошле године, све већа посета студената а највише је старица и стараца са претшколском децом. Ове године било је око 100 студената. Карактеристична је прослава Ускрса ван цркве. Стиче се утисак да прослава Ускрса из године у годину добија друштвену афирмацију, посебно када су у питању чланови СКЈ и истакнутији активисти. Није мали број чланова СКЈ који су ове године купили јагње и фарбали јаја а који до сада то нису чинили.“⁴²

Исте године (према документу датирано 30.4) владика Јована посетио је поглавар Англиканске цркве Рамзеј. Ову посету, Епископ нишки је позитивно оценио.⁴³ Насупрот позитивне оцене посете поглавара Англиканске цркве и односа са Англиканском црквом, владика се крајње негативно изразио о односу са Бугарима: „Са Бугарима не треба имати уопште посла, нити им треба уопште веровати. Хришћанина треба да одликује ревност, поштење, штедљивост.“⁴⁴ Његове критике нису биле упућене само православној цркви у Бугарској, већ систему и читавом друштву.

У то време је забележен и иступ владике Јована на Архијерејском сабору. Посебно су апострофирани његови ставови о институцији Сабора као фарсе и кулисе

37 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

38 Исто

39 Владика Јован је 1962. године у децембру месецу добио емигрантски лист "Српска борба" у коме је писано о положају СПЦ и нападан патријарх Герман. Пошто је УДБ-а контролисала сваку пору друштва, тако је проверавала и сву пошту која стиже из иностранства. Како сведоче доступни извештаји, припадници службе су намерно пропустили овај часпоис за владика да би проверили хоће ли владика пријавити да му је из иностранства стигла таква пошиљка. Владика Јован то, наравно, није учинио.

40 Забележено је да владика Јован није гласао на изборима за одборнике општинске скупштине 26.5.1963. године, нити на републичким изборима 16.6.1963. године, нити на савезним изборима. Као разлог навео је: "канони ми не дозвољавају да се политички опредељујем". У прилог томе додаје да ни пре рата није гласао.

41 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

42 Исто

43 Исто

44 Исто

тадашњег режима. „Патријарх је – говорио је тада владика Јован – спремио, припремио и завршио сабор. Све је ишло како је припремљено и како мора да буде.“ Јасно и недвосмислено је владика оценио да иза тока рада и одлучивања на Сабору стоји будно око државе и њених служби. Истом приликом је дао оцену и о догађањима која ће водити расколу у цркви и стварању тзв. Новограчаничке митрополије, односно расколинничке цркве у емиграцији, и њеном будућем челнику Дионисију⁴⁵: „Од ништа не може да се направи нешто. Он је као цивил долазио код мене, питао да буде поп - или да се жени или да иде у калуђере. Ожени се па му жена умре, он оде у калуђере - унесрећи и себе и друге људе. И раније је чинио глупости и свињарије... Дионисије и његови људи су потпуно минирали нашу цркву ван земље. У тој цркви тамо дошло је задње време и ја не видим какав ће крај бити. У свему овоме мени је најжалије што српство страда. У Синоду имамо посла преко главе баш због Дионисија. Да није њега можда би се и досађивали али он нам је дао такав посао и око тога се направила таква збрка да се тамо не зна сада шта ко ради, ко кога оптужује и јури. Ми више нисмо у стању да сагледамо све те предмете (забележено 23.6.1966. године).“⁴⁶

Слично мишљење владике Јована је забележено и о заседању Светог архијерејског сабора 1.6.1970. године. „То није био наш сабор, него државни. Ми смо само климали главама ко да су нам празне. Државни је у томе што су нам паре скресали па нисмо могли дуго заседати. Због пара смо укинули мостарску епархију и нисмо изабрали загребачког митрополита. Због притиска нисмо решили македонско питање и многе друге ствари. Финансијски положај Синода никад није био гори. Све што смо радили на Сабору не вреди ни две паре. Комунисти хоће да створе на силу неку велику македонску државу, па шиптарску државу⁴⁷, у Војводини мађарску, само да би Србију уништили. Све је то хрватска и словеначка политика распарчавања Србије. И Македонска православна црква је у складу са тим. На сабору су спречили новцем и политиком да решимо питање македонске цркве. Нека ме Господ узме да не гледам пропаст Србије за коју су се наши преци вековима борили.“⁴⁸

Сходно овако јасно израженом ставу владике Јована била је и оцена тадашњег Комитета СКЈ у Нишу (датирано 3. 3. 1970. године): „Владика Јован се супротставља мерама и политици власти, иступа по националистичкој линији, противник је аутокефалности Македонске православне цркве; Српска православна црква у Нишу не представља посебан проблем али је добра база за делатност унутрашњих и спољашњих непријатеља. Владика Јован је доказани непријатељ социјализма.“⁴⁹

Владика Јован је, истрајан у својим убеђењима, иако у озбиљним годинама и нарушеног здравља, доследно заступао своје ставове. Септембра 1970. године најближи сарадници су га убеђивали да не иде на манифестацију организовану од стране цркве (12. и 13. септембра те године) поводом педесете годишњице обнове српске патријаршије. Владика им је, међутим, одговорио: „Није ми жао што ћу умрети, али ми

45 Владика Јован је 16.12.1965. године примио посланицу од епископа Дионисија из Чикага у којој се напада патријарх Герман, Комисија за верска питања и владике у Југославији због сарадње са властима.

46 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

47 Фебруара 1969. године, владика Јован добио летак организације "Српски национални комитете за Косово, Метохију и Јужну Србију", чије је седиште у Њујорку. Наслов летка је "Косово је српско - наш одговор Албанцима", са посебним освртом на демонстрације 27. новембра 1968. године. У летку су оптужени српски комунисти којима недостаје национална свест и да су они директни учесници у националној издаји и антисрпској завери на територији Југославије.

48 Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

49 Исто

је жао што се српство распада и што не могу да учествујем у његовом спасавању. Хоћу да кажем колегама владикама (нарочито појединим) да се треба борити и молити за славу наших славних предака који већ падају у заборав. Не могу да се помирим са стварима како сада стоје. Слава наше цркве је потамнела да се скоро више не види. Црни облаци су се надвили и нема изгледа да ће се скоро разведрити. Ловћен је поцрнео од стида, а Македонци су нам нанели љагу да ће се и сами стидети због тога јер нису више верни синови наше славне цркве, већ су верне слуге комуниста.⁵⁰

VI

Притиснут годинама и нарушеног здравља, епископ Јован је већ почетком седамдесетих година XX века почео да размишља о евентуалном наследнику на месту нишког владике. Ревносни оперативци, тада већ Ресора државне безбедности, бележили су и ову епископову активност. У јануару 1971. године је забележено да владика Јован већ почиње да говори о свом наследнику на трону Нишке епархије. Највише би волео да то буде призренски владика Павле. Раније је изразио жељу да то буде владика жички Василије, али је овај одбио Ниш. Већ у фебруару 1971. године, стоји, у анализраном документу, да се нишки протојереј Петар Гагулић намеће за владика и да је због тога крајем седамдесетих година посетио патријарха Германа. Том приликом предложио је образовање Врањске епархије, како би добио положај владике врањског уколико не може [да се добије] Нишка епархија. Петру Гагулићу је 1969. године умрла жена, тако да је испуњавао формалне услове за хиротонисање у чин епископа. Од стране службе државне безбедности, међутим, Петар Гагулић је окарактерисан као „непомирљиви непријатељ социјалистичког уређења“. Забележено је да су „1. новембра 1971. године, призренски владика Павле и шабачки Јован посетили нишког епископа Јована да би разговарали о лицу које би га заменило у Нишу. Јован је том приликом тражио да то буде владика жички Василије, док је шабачки владика Јован захтевао да пристане да га замени присутни Павле. Када је владика Јован ово одбио сви су се зачудили, пошто је и сам једно време тражио да то буде владика Павле. Пошто нису успели да пронађу решење, остало је да то реши Синод“.⁵¹

Епископ нишки др Јован Илић упокојио се 5. фебруара 1975. године, у сну, у дому свог сина. Непосредни узрок смрти била је физичка исцрпљеност након прележаног грипа. Истог дана је његово тело пренето у храм Саборне цркве у Нишу. Литургију за упокојење душе служио је епископ жички Василије на сутрашњи дан 6. Фебруара. Сплет догађаја је хтео да на опелу чинодејствује патријарх Герман, са чијим се избором на трон патријарха владика Јован никако није слагао. Патријарха су саслуживали митрополит црногорско-приморски Данило и епископ славонски Емилијан уз присуство епископа браничевског Хризостома и шабачко-ваљевског Јована. У име католичке цркве опелу је присуствовао чупник нишки Антон Хорват. Државне власти представљали су секретар Републичке комисије за односе са верским заједницама Извршног већа СР Србије Влада Станојевић и Председник Комисије за односе са верским заједницама Скупштине општине Ниш Мирослав Соколовић. Владика Јован је сахрањен у епископској гробници у Саборној цркви у Нишу поред епископа Нестора, Јеронима и Доментијана, који га је 64 године раније рукоположио за ђакона и презвитера.⁵² Будно око службе безбедности забележило је и ове догађаје.

50 Исто

51 Исто

52 Опширније: Гагулић 1975.

Уз недвосмислено непроцењиву вредност сачуваних докумената, који представљају верну слику једног времена и личности које су биле предмет оперативног рада службе безбедности, иду и закључци о структури цркве, њених органа, политици и државе и цркве у тим временима, али и о ширини и структури мреже сарадника служби, који су писали поменуте документе. Очигледно је да је служба безбедности у социјалистичкој Југославији имала структуру достављача у свим сегментима друштва. О томе сведоче извештаји везани и за интиму личности – објеката оперативног рада. Посебно је занимљиво, што се недвосмислено закључује из анализираних докумената, да је служба безбедности имала своје сараднике и у самим врховима Српске православне цркве.

Садржина анализираних докумената даје слојевиту слику личности епископа Јована Илића и наводи на закључке. Можда најбољи закључак о епископу Јовану, примерено структури и садржини овог чланка, даје једно казивање које се тиче проте Радована Петровића. „Прота Радован Петровић, старешина цркве Св Никола у Нишу, био је савременик владике Јована и о њему радо говори. Са великим пијететом сећа се овог архијереја који је, осим духовног, у себи поседовао јак национални осећај.“⁵³ Пошто је прота Радован био један од ретких настављача идеје Богомољачког покрета⁵⁴ и у тешким временима комунизма, владика Јован је то посебно ценио. Због тога је проту звао „брат Раде“. Када га је једном приликом прота Радован упитао зашто неће да прихвати кандидатуру за српског патријарха, Јован је одговорио „да није спреман за мучеништво“. Јер, по речима владике Јована, место српског патријарха је нераскидиво везано са мучеништвом. Још га прота Радован описује као „изузетно достојанственог епископа, али без гордости, хладноће или охолости. Није говорио сувише, свака реч му је била одмерена и на месту. Чак и шале када је изговарао биле су одмерене и пријатне.“

Извори

Архив УДБ-е, Одељење у Нишу, документи предати Архиву Србије 25.12.2007. године.

Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. године

Решење министра унутрашњих дела од 23. децембра 1920. године

Уредба о устројству Министарства унутрашњих дела од 8. маја 1919. године

Уредба о уређењу Министарства унутрашњих послова од 25. јула 1929. Године

Литература

Владика Јован Илић – живот, дело и поуке (2016):

Гагулић, Петар (1975): Епископ нишки Др Јован Илић (1883 - 1975), ГЛАСНИК, Службени лист Српске православне цркве, број 3, Београд: Свети архијерејски синод

Јовановић, Драгољуб (2008): Политичке успомене, Београд: Службени гласник, Правни факултет Универзитета у Београду

53 Казивање је забележено у личном контакту аутора са протом Петровићем.

54 Покрет чији је један од оснивача био Димитрије Љотић и који је неговао каснију идеологију Љотићевог Југословенског покрета „Збор“.

Ранђеловић, Небојша, Вучковић, Владимир (2018): Драгиша Цветковић у документацији обавештајних служби – Нови прилог за биографију једног политичара, са посебним освртом на однос према епископу нишком, др Јовану Илићу и СПЦ, Ниш: Црквене студије 15, 593-607.

Сава, епископ шумадијски (1996): Српски јерарси, Крагујевац: Епархија шумадијска

Snyder, Luis Ll. (1998): Encyclopedia of the Third Reich, Chartam, Kent, GB

Vladimir Vučković
Nebojša Randelović

**THE BISHOP OF NIŠ DR JOVAN ILIĆ
IN INTELLIGENCE AGENCIE'S DOCUMENTS**

The bishop of Nis, Dr Jovan Ilic, left a deep trace in the development and survival of the Nis Diocese in difficult times. His spiritual work and his personality, as well as his legacy for the future, have been the subjects of both, the spiritual and world literature. Bishop Jovan, however, as an outcast of civil Serbia and an opponent of the totalitarian regime, was the subject of monitoring and operational processing of security services, both in occupied Serbia and later, by the communist authorities. The information that the communist security service gathered is especially extensive.

These reports, while dealing with the personality and work of Bishop Jovan, left a testimony of the position of the church and priesthood at the time of the communist regime, relations in the church itself, the relation between the authority towards the church and prominent priests, as well as relation between citizenship and church and religion in general. The conclusion is that Bishop Jovan was steadfast in the struggle for the preservation of Orthodoxy and the position of the church, and that as such he stoically endured the hostility of the new regime.

